

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ БУДІВНИЦТВО 20-х рр. В КРИМУ

В статті розглядається питання вирішення більшовицьким урядом питань національно-культурного будівництва в Криму у 20-х роках. Особливу увагу приділено висвітленню етапів боротьби між членами кримського обкому за укріплення особистої влади.

Ключові слова: більшовики та їх політика на півострові, Кримський обласний комітет, боротьба за владу, Кримська АСРР, Міллі-Фірка, татарізація.

З погляду на сучасний стан і перспективи розвитку кримської автономії важливого значення набуває вивчення питання про національно-культурне будівництво на півострові у 20-х рр.

Першою проблемою національно-культурного будівництва в Криму стала багато національність його населення. Тут мешкало 59 національностей, кожна з яких мала власні культурні особливості. Як доповідав у 1921 р. М. Бухаріну представник Наркомнацу РРФСР в Криму З. Булушев «44% населення Криму складають татари, і більша частина татарського населення мешкає в селах. Якщо виключити мурзаків (дворянського походження. — авт.), то середній прибуток цього населення нижчий за середняцький. Міське населення мешкає в умовах ще гірших: завжди на околиці, в слобідках, в антисанітарних умовах, напівголодні, перебиваючись випадковими заробітками. Серед татар поширений туберкульоз. Шкіл мало, й вони не облаштовані. З навчальних посібників на рідній мові є тільки буквар. Мало обізнаних вчителів. ...Татарське питання в Криму — це не національне питання у вузькому сенсі слова, питання соціальне. ...Поруч з татарами мешкають й інші дрібні народності, котрі підпали в більшій або меншій мірі під вплив татар. До татаризованих народностей належать місцеві цигане, караїми, кримчаки й деякою мірою кримські вірмени та греки»¹.

З вищенаведеного випливалася інша проблема — відсутність єдності поглядів на форму національно-культурного будівництва під час обговорення цього питання в першій половині 1921 р. Представники російського населення пропонували створити в Криму область у складі РСРФР, українського — республіку у складі УСРР, татарського — національну автономію з правом «міжнародних відносин», німецького — національно-територіальну автономію. Вся ця дискусія висвітлювалася в газеті «Красный Крым».

Коли радянська влада остаточно закріпилася в Криму, перед ЦК РКП(б) постало питання про дальшу долю півострова. Було вирішено створити автономну республіку, яка входила б до складу РСФРР. Більшовики України, яких заздалегідь попередили про ці наміри, спочатку намагалися протестувати, але потім слухняно погодилися. 12 листопада 1920 р. на засіданні членів ЦК КП(б)У, які були в наявності (С. Косіор, Терлецький, В. Мануїльський, Мінін) було ухвалено рішення: «Крим перебуває поза компетенцією ЦК КП(б)У»².

Ця згідлива відповідь не відображала дійсного ставлення всіх членів ЦК КП(б)У. Пам'ятаючи діяльність Закордота, котрий розміщувався на території України і керував всією повстанською боротьбою більшовиків в Криму, місцеві керівники намагалися власноруч керувати цією територією. Протягом кінця 1920 — першої половини 1921 рр. український уряд активно втручався у процеси, що відбувалися в Криму. В свою чергу, Москва теж вважала Крим власною територією, а тому надсилала до півострову свої вказівки та вимагала їх негайного виконання. Деякій час питання про пріоритет залишалося відкритим, але страшений тиск з боку Москви змусив харківських працівників відступити. Було ухвалено рішення про ліквідацію на півострові всіх організацій, котрі відали справами Закордота. Українські представники більшовицької партії, що мешкали в Криму, повернулися до Харкова. Начальник Закордота при ЦК КП(б)У Ф. Маркус у доповіді на ім'я Ф. Кона зазначав, що протягом січня — березня 1921 р. з території Криму до України було вивезено всіх українських керівних працівників, а також матеріальні ресурси КП(б)У, котрі раніше були привезені на півострів для потреб Кримської повстанської армії (зброю, гроші, обмундирування, спорядження та ін.)³.

Керівники України змогли зберегти в своїх руках лише так звані виконавчі функції: Москва залишила «українським товаришам» право деякою мірою вирішувати військові справи на півострові. Війська, якими командував М. Фрунзе, продовжували, як і раніше, називатися «Збройними силами України та Криму».

25 січня 1921 р. голова РНК України Х. Раковський підписав постанову про те, що командуючому збройними силами України підпорядковуються всі морські сили Чорного та Азовського морів⁴. Серед допризовників Криму було виділено 1 500 осіб для того, щоб вони пройшли спеціальну морську підготовку⁵.

3 червня 1921 р. на півострові з'явилися перші частини особливого призначення (ЧОП) та Всеобучу України та Криму, що підпорядковувалися українському уряду. Військові з'єднання допомагали місцевим керівникам та чекістам боротися з «бандитизмом». Ці частини, котрі очолювалися українськими працівниками, використовували в своїй роботі переважно кримські кадри. Кількість кадрів Кримського ЧОПу з плином часу зростала. Згідно доповіді, котра була складена командуючим ЧОП та начальником Всеобучу України та Криму Малиновським для секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебеда, на 15 листопада 1921 р. в Криму вже перебувало 2 477 чоловіків та 216 жінок, котрі входили до складу ЧОП та всеобучу України та Криму⁶.

На початку 20-х рр. з'явилася ще одна сфера діяльності українського уряду в Криму. Коли в Криму запанував голод, Україна почала ввозити на півострів продовольство⁷.

Тільки цими сферами й було обмежено вплив керівництва України на справи в Криму. Надавати владу в стратегічно важливому Криму лише частково скореній українській республіці в Кремлі вважали ризикованим.

Тим часом місцеві більшовики не сиділи склавши руки. 21 січня 1921 р. відбулось спільне засідання членів Кримревкому та Кримського обласного комітету РКП(б), на якому були присутні А. Ліде, Ю. Гавен, С. Вульфсон (Давидов),

С. Ідрісов, С. Меметов, І. Фірдевс, М. Бабахан і В. Ібраїмов. Розглядалося одне питання: «Про політичні взаємовідносини Криму з РСФРР та УСРР». У прийнятій постанові зазначалося: «Визнати найбільш бажаним підпорядкувати Крим безпосередньо Москві в якості автономної одиниці, надати їй назву “Кримська автономна область”». Приймаючи постанову про автономний статус Криму, учасники засідання виходили з «далекого окраїнного положення Криму з його внутрішньою національною структурою та соціальних й економічних обставин, а також беручи до уваги українське черезсмужжя». У протоколі зазначалося: «Ю. Гавен залишається при своїй особливій думці: з метою революціонізування мусульманського Сходу доцільно створити видимість самостійного Криму, й тому Кримську автономну область треба назвати “Кримською Комуною”»⁸.

20 лютого до Сімферополя приїхав М. Поляков, якого призначили новим головою Кримревкому і членом Кримського обласного комітету РКП(б). Під його головуванням відбулось засідання Кримревкому. Газета «Красный Крым» надрукувала звіт, в якому зазначалося: «В адміністративному положенні Крим буде підпорядкований Москві. Щодо його майбутньої долі, то вона буде вирішена трудовими масами Криму, але ЦК стоїть за створення автономної області»⁹.

На засіданні Кримревкому 27 лютого було розглянуте питання «Про декрети та постанови Радянської влади». Було ухвалене рішення, в якому, між іншим, зазначалося: «Визнати, що оскільки в Криму існує радянська влада, на території Криму повинні застосовуватися видані в РСФРР декрети». Для перегляду наказів Кримревкому з метою їх погодження з декретами РСФРР при Кримревкомі була утворена комісія по перегляду в складі Ануфрієва, Гордона, Лебедева, Тарасова та Корчевського¹⁰.

На початку березня 1921 р. до Криму приїхав І. Акулов, який за наказом ЦК РКП(б) повинен був стати новим секретарем Кримського обкому РКП(б). Наприкінці квітня з таємною місією приїхав С. Кіров. В його функції входило: зміцнити керівництво Кримського обкому, сприяти вивезенню з півострова якомога більшої кількості продовольства та матеріальних цінностей, та сприяти утворенню в Криму республіки¹¹.

Проте питання створення республіки в Криму не викликало особливого задоволення серед певної частини членів Кримського обласного комітету РКП(б). Виходячи з документів, що зберігаються в кримському архіві, можна зробити висновок, що відрядження С. Кірова до Криму було пов'язане з слабкими на той час позиціями РКП(б) на півострові. Секретар Кримського обкому І. Акулов, який перейняв цю посаду, не зміг наладити його роботу, а також організувати роботу повітових партійних організацій. І. Акулов і М. Поляков, які побоювалися проявів «сепаратизму» з боку кримських татар, повели рішучу боротьбу з тими членами обкому, які виступали за створення на півострові республіки — Ю. Гавеном, І. Фірдевсом, С. Меметовим, С. Ідрісовим, М. Бабаханом, В. Ібраїмовим та ін.

Для остаточного вирішення питання про приналежності Криму ряд місцевих більшовиків (серед них — В. Ібраїмов), запропонували включити до порядку

денного IV обласної партійної конференції питання «Про політичне становище Криму». Пленум Кримського обкому РКП(б), якій відбувся 2 квітня 1921 р., відхилив цю пропозицію і ухвалив таке рішення: «В циркулярному листі про скликання конференції запропонувати повітовим комітетам обмінятися думками до початку конференції щодо питання про майбутнє політичне становище Криму. З цього питання знести з Москвою для з'ясування думки ЦК РКП»¹².

Виконуючи рішення цього пленуму, президія Сімферопольського повітового парткому на засіданні, що відбулося 4 квітня 1921 р., доручила комісії у складі С. Меметова та В. Хайкевича підготувати доповідь «Про форми державного будівництва Криму».

Для виконання рішення ЦК РКП(б) щодо командировання до Москви представників з метою розробки положень Кримської автономної республіки того ж 4 квітня 1921 р. в Сімферополі відбулося об'єднане засідання Кримського обласного комітету РКП(б) та Кримревкому. На ньому були присутні: М. Поляков, І. Акулов, А. Ліде, Д. Ульянов, Кисельов, Г. Шидарев, Оскар, О. Дерен-Айсерли (Ібрагім), С. Ідрісов, Ю. Гавен, С. Меметов, Артьомов. Було вирішено «Акулову, Полякову та Ю. Гавену скласти доповідь в ЦК від ОК та Кримревкому. Просити Ліде інформувати ЦК про стан речей у Криму, добитися негайного вирішення питань, піднятих у доповіді. В основу доповіді покласти те, що... Крим у всіх відносинах потрібно зв'язати з Москвою»¹³.

14 квітня члени кримського обласного татарського бюро при кримському обласному комітеті РКП(б) І. Фірдевс, С. Меметов, Ш. Ібраїмов, О. Дерен-Айсерли, Булушев та Нагаєв обговорили питання «Про телеграму Ради національностей “Про проголошення Криму Радянською Республікою та її кордони”». В прийнятій постанові зазначалося: «Дати відповідь: проголосити Крим Радянською Соціалістичною інтернаціональною республікою в кордонах Кримського півострову, починаючи від Сиваського мосту».

Разом з тим до Криму продовжували надходити телеграми з центральних партійних та радянських органів з вимогою довести свої пропозиції щодо створення на півострові автономної республіки. Так, в телеграмі, надісланій до Кримревкому та кримського обкому РКП(б) за підписом заступника наркома національностей РСФРР О. Каркліна, зазначалося: «Рада національностей при Наркомнаці визнала необхідним виділення Кримського півострову в Автономну Республіку. Наркомнац просить терміново надати свої висновки з питання про кордони майбутньої Автономної Республіки».

Ця пропозиція здобула підтримку у керівництва партійної організації півострову. У телеграмі за підписом заступника голови Кримревкому Ю. Гавена, яка була надіслана 15 травня 1921 р. на адресу Ради національностей при Наркоматі у справах національностей РСФРР, зазначалося: «більшість Кримревкому в складі членів Ю. Гавена, І. Фірдевса, С. Меметова, С. Ідрісова, стоять на точці зору необхідності проголошення Кримської Автономної Республіки в межах Кримського півострова, включаючи Чонгарській півострів та м. Генічеськ»¹⁴.

7 травня 1921 р. відбувся пленум Кримського обкому РКП(б), на якому розглядалося питання «Про державну форму Криму». Разом з місцевими біль-

шовиками в його роботі приймав участь й С. Кіров. Виходячи з документів пленуму, котрі зберігаються в кримському архіві, можна зробити висновок, що «ліві» на чолі з І. Акуловим спромоглися переконати Кірова у необхідності почекати зі створенням Кримської республіки. В резолюції, котру було ухвалено по закінченні роботи пленуму зазначалося, що «надіслана ЦК директива, яка підтверджує постанову об'єднаного засідання ОК та Кримревкому від 21 січня ц.р. про оголошення Криму автономною областю, цілком відповідає об'єктивним умовам Криму в теперішній момент»¹⁵. Проте негайно додавалося, що «означену форму правління Криму неможливо вважати постійною», а, окрім того, «остаточна форма цього устрою може бути встановлена лише після того, як широкі працюючі маси національностей Криму, особливо татари, будуть залучені у справу партійного та радянського будівництва»¹⁶. Далі в постанові пленуму зазначалося: «тільки після того, як всі ці заходи будуть впроваджені до життя та з'являться їх результати, можливо буде остаточно вирішити питання щодо державного устрою Криму, щоб забезпечити дійсно революційний вплив півострову на Схід»¹⁷. Та треба зауважити, що І. Акулов і його команда в цей час не намагалася проводити жодної роботи ні в кримському селі, ні серед татар, не займалися ні національним, ні земельним питаннями¹⁸.

Татарська партія «Міллі-Фірка» неодноразово пропонувала організувати співробітництво кримських татар з радянською владою¹⁹. Проте Кримський обком та Кримревком відмовилися не тільки від її послуг, але і взагалі не легалізували «Міллі-Фірка». Це було цілком зрозуміло, адже більшовицька партія в цей час вже не допускала багатопартійності.

Протягом півроку (починаючи з травня 1921 р.) в Кримському обкомі відбувалися процеси, котрі пізніше самі більшовицькі працівники характеризували як «гризню». На думку П. Гарчева С. Кіров (як і Акулов) належав до команди Й. Сталіна, яка в 1921 р., через хворобу В.Леніна, що посилювалася, впритул підійшла до боротьби за владу. Через це, за його висловом, в Кримському обкомі протягом 1921 р. розпочалися кадрові зміни, котрі були «яскравим зразком того, як Сталін зміцнював власні позиції на місцях і готувався до вирішального для нього XI з'їзду партії»²⁰.

С. Кіров також прийняв участь в роботі IV Кримської обласної конференції (проходила з 17 по 21 травня), на якій розглядалося питання про створення Кримської республіки. Під час доповіді «Про національні моменти в радянському і партійному будівництві» І. Акулов виступив проти створення в Криму «самостійної татарської республіки»²¹. Завдяки Акулову і Кірову конференція взагалі ухилилася від вирішення цього питання. В ухваленій резолюції щодо необхідності створення Кримської республіки не було сказано жодного слова²².

Недвозначно щодо тогочасного становища в Криму висловився І. Фірдевс. Значно пізніше не прикрашаючи дійсності, він розповідав про події того часу: «Період особливо гострої кризи починається із травня місяця й тягнеться до 7 листопада 1921 р. У зв'язку з повстанням, провалом продрозкладки, гострим голодом, загибеллю технічних культур Криму, усередині кримської організації РКП виникають тертя, розбіжності й гостра боротьба, котра призвела до роз-

шарування на місцевих й немісцевих, на підпільників і не підпільників й по інших лініях. Зрештою, ця боротьба й тертя виливаються у форму вимоги з одного боку, якнайшвидшої ліквідації ревкомів, оголошення Криму Республікою, ліквідації повстання татар, не зброєю, а шляхом розшарування й послідовного проведення відносно татар політики партії з національного питання. Основною групою в організації, яка підняла ці питання, були татарські відповідальні працівники, члени ревкому й бюро татарської секції при обласному комітеті, секретарем якого в той час був я. Ліквідація політичної кризи вимагала прийняття цілого ряду термінових і рішучих заходів, які загально зводилися до необхідності перенесення центру ваги в політиці на національне питання, розуміючи його як татарське, а в економіці орієнтуватися на спеціальні технічні культури Криму. У ситуації воєнного стану й за наявності обласного комітету не було жодної можливості навіть оформити як суспільно-партійну точку зору тієї частини організації, яка бачила й усвідомлювала неправильність політичної й економічної лінії вищих органів Криму. Обком в особі товаришів Акулова, Полякова, Єфремова й Кірова із плеядою більших і менших військових працівників, прихильних їхнім велінням, не розумів згубності своєї неправильної політики і тому не знаходив потрібним змінити напрямок. Кримські питання зрештою були перенесені на рішення в ЦК, де правильність точки зору товаришів, які висловлювалися за оголошення Криму Республікою й зміни курсу політики була підтверджена, а для організації й проведення рішень ЦК відносно кримських питань була створена спеціальна комісія — Повноважна комісія ВЦВК на чолі з товаришем Ш. Ібрагімовим. Незважаючи на постанову ЦК, ВЦВК і надсилання спеціальної комісії обком і ревком продовжували свою колишню політику, додавши їй особливу різкість. Вся енергія обласного комітету відтепер була спрямована на вигнання із Криму «республіканців» й у першу чергу невеликої групи місцевих татарських відповідальних працівників. Видаються постанови за постановою про спрямування у розпорядження ЦК Фірдевса, Бабахана, Гавена, вживають заходи до виключення Меметова з партії та інше. Найбільш скандальним і курйозним моментом, що окреслив до шаржу й карикатури становище обкому, була наступна обставина: 12 травня одержали повідомлення із центра від Наркомнаца про оголошення Криму республікою. 14 травня ВЦВК підтвердив постанову Наркомнаца, 20 травня одержали телеграму від ЦК, що підтверджувала оголошення Криму Республікою. У той же день ранком IV обласна партійна конференція під тиском обласного комітету в особі Акулова приймає постанову, котра заперечує доцільність оголошення Криму республікою. Вийшло незручне становище: ЦК, ВЦВК, Наркомнац, одна третина організації й населення в особі татар — за Республіку, обласний комітет у своїй більшості разом з військовими працівниками — проти. Акулов без перепочинку їздить по повітах й організує сили проти Республіки на майбутню, через шість місяців V-у партійну конференцію. Організація в повному розумінні слова приходить у стан занепаду. Доходимо до V-ої конференції, де політика Акулова тріскотить по всіх швах, і лінія обкому одержує гідний осуд. Ось у такій обстановці триває перший період моєї діяльності в Криму»²³.

13 травня в Сімферополі відбулася зібрана за рішенням Кримського обласного татарського бюро конференція комуністів-татар. На ній були присутні 23 депутати від 192 комуністів-татар, які стояли на партійному обліку в повітових парткомках кримського обкому РКП(б). В постанові конференції, між іншим, говорилося: «Цілком революційно-доцільною державною формою для Криму є проголошення його інтернаціональною республікою, котра входить в Російську Федерацію, взявши за основу Конституцію однієї з існуючих республік». Приймаючи таке рішення, учасники конференції виходили з «географічного положення Криму як авангардного поста РСФРР в країнах Близького Сходу, з уже існуючого факту проголошення України Республікою, завдяки чому Крим в адміністративному відношенні перетворився у своєрідний острів, з того, що Радянська влада у відношенні до усіх колишніх колоній царської Росії впроваджувала тактику організації... та визнання вже створених республік Татарії, Туркестану, Башкирії, що Крим протягом перших двох періодів Радянської влади був проголошений автономною республікою з санкції ЦК як федеративної частини РСФРР»²⁴.

Але не всі татари дотримувалися такої думки. Одним з важливих кроків, котрий був зроблений головою Повноважної комісії Ш. Ібрагімовим разом з «прореспубліканським» угрупованням Кримського обкому, було скликання безпартійної татарської конференції. Її організацією займалися ті працівники, які підтримували ідею якнайширшого залучення кримських татар до управління республікою, котра, на їх думку, повинна була негайно створена.

Вказуючи на причини виникнення автономної республіки, Ш. Ібрагімов зазначав, що однією з причин було те, що татари є працюючою масою і щоб довести населення татар з 300 тис. до 3 млн. Торкаючись питання про автономію, він сказав: «В автономних республіках пошта, залізнична дорога, телеграф, економічні справи і армія повинні бути пов'язані з центром. Але якщо вони будуть пов'язані з центром, то що ж нам залишиться?»²⁵

В обговоренні питань, пов'язаних зі створенням на півострові автономної республіки, прийняло участь багато депутатів. Вони висловлювали безліч різноманітних пропозицій щодо того, який вигляд повинна мати новостворена автономна республіка. Так, депутат Блущев вимагав організації в Криму Міністерства закордонних справ та призначення на посади наркомів освіти та охорони здоров'я татар. І. Апаз вважав, що окрім негайної організації Міністерства закордонних справ в Криму, конче потрібно, щоб очолив його представник кримськотатарського народу. Гасір пішов далі й запропонував передати взагалі всі керівні посади в руки татар. А. Бекіров висловив припущення, що скликання цієї конференції недвозначно підтверджує факт передачі влади на півострові від Кримревкому до рук татарської спільноти. С. Хаттатов зазначив, що треба негайно переглянути рішення, котре було винесено під час проведення IV обласної партійної конференції щодо «непотрібності» проголошення в Криму республіки. Окрім цього він запропонував скасувати постанову про максимальне підпорядкування Кримської автономної республіки центру. А. Ісхаканова висловила невдоволення практикою, спрямованою на те, щоб закони Кримської автономії

писалися в Москві: треба, щоб «всі закони писалися там, де власне й знаходиться автономія». О. Дерен-Айєрлі висловив надію на те, що саме депутати безпартійної татарської конференції візьмуться за виправлення всіх помилок, котрі були зроблені кримською більшовицькою організацією за час її перебування при владі. Ще далі пішов Ш. Ібрагімов, який прямо закликав всіх присутніх у зв'язку з повним нехтуванням Кримським обкомом інтересів кримських татар, розпочати самим проведення контактів з Туреччиною, у якої й шукати допомоги. Його гаряче підтримав Іслямов, який закликав всіх присутніх орієнтуватися на Схід і там шукати порятунку від голоду й злиднів, які виникли в Криму через недбале керівництво більшовицьких працівників. Схожі міркування висловив С. Айвазов, який порівняв цю конференцію з Курултаєм, що виник і працював в 1917 р., і закликав всіх присутніх слідувати прикладу своїх попередників й вирішувати питання створення власної республіки так, як того вимагають інтереси татарського народу, а не інтереси пролетаріату Москви. Завершуючи роботу, безпартійна татарська конференція обрала Раду сімох, на яку поклала виконання рішень, ухвалених на конференції, а саме: створити в Криму автономну республіку з власними урядовими структурами, вільну від диктату з центру, зв'язатися з кемалістською Туреччиною і просити у неї допомоги для подолання широкомасштабної кризи, що виникла на півострові²⁶.

За словами І. Фірдевса: «Обком схаменувся, вирішив виправити становище, що склалося й кооптувати до цієї Ради деяких своїх представників. Але у відповідь отримав рішучу відмову, котра мотивувалася тим, що обком буде заважати їх роботі. Натомість Рада сімох запропонувала долучати до власної роботи з членів обкому тих татарських працівників, які знають умови життя Криму»²⁷.

Через непоступливість татар, не зв'язаних у власних діях сумнозвісним «демократичним централізмом», Кримський обком не мав змоги «керувати й направляти» в потрібне більшовикам русло кримських татар-небільшовиків. Деяко пізніше секретар Кримського обкому І. Акулов зазначав, що обласна татарська безпартійна конференція не була як слід підготовлена (тобто, говорячи відверто: не була «організована» більшовиками), а тому не дала бажаних підсумків²⁸.

Цілком очевидно, що конференція висловлювалася за дійсну, а не маріонеткову кримську республіку. І з цією думкою більшовикам, за будь-яких власних планів, потрібно було рахуватися.

Термін «повна автономія», який постійно лунав під час безпартійної татарської конференції, вміщував в собі надання кримській республіці прав самостійного спілкування з закордонними країнами, ведення зовнішньої торгівлі, самостійне вирішення питання про повернення до Криму емігрантів. Татари пропонували створення самостійний кримський комісаріат закордонних справ²⁹. Про це свідчить телеграма наркома закордонних справ РСФРР Г. Чичеріна, котра була надіслана на ім'я уповноваженого НКЗС в Криму. В ній він, зокрема, писав: «Пропозиція забезпечити “Кримський центр” Наркомзаксправом неадекватна, безглузда, шкідлива, не має жодного ґрунту й повинна бути безумовно

відкинута. Крим не є незалежною державою, а республікою в межах федерації, як Карелія та Башкирія. Такі республіки ніколи Наркомзаксправа не мають. Думка про те, щоб Крим провадив стосовно Туреччини самостійну революційну політику, настільки шкідлива й небезпечна, що її досить, щоб рішуче відкинути цей проект, бо це значить, що там будуть зривати нашу політику, будуть нам уставляти палки до коліс та створювати скандали з урядом Туреччини». Від свого представника нарком вимагав «рішуче протестувати проти цієї недоладної вигадки, категорично заявити, що це в жодному разі не може бути допущено».

30 червня на засіданні президії ЦК РКП(б) питання про статус кримської автономії було поставлено на голосування. У зв'язку з цим Г. Чичерін запропонував таку пропозицію: потрібно «безумовно відкинути які б то ні було натяки на створення в Криму особливого комісаріату закордонних справ. Він буде нашим уповноваженим для технічної мети й більше нічого»³⁰. В. Ленін виступив на підтримку проекту рішення політбюро ЦК РКП(б), запропонованого Г. Чичерінім. Він підготував записку до ЦК РКП(б), в якій зазначалося: «Я цілком за Чичеріна. Ленін»³¹. Цілком зрозуміло, що в кінцевому підсумку прийнята була пропозиція Г. Чичеріна.

Забігаючи наперед, слід додати, що на V обласній партійній конференції 4 листопада секретар обласного комітету І. Акулов заявив: «Ми добре враховували настрої татарської частини населення, що об'ява Автономної республіки тлумачилася ними як об'ява Татарської республіки. Коли б ми нашу політику побудували таким чином, то ця політика була б помилковою»³².

18 травня 1921 р. відбувся пленум ЦК РКП(б), на якому було визнано необхідним виділити Кримській півострів в Кримську автономну республіку. Пленум виходив з того, що створення Кримської АСРР та інших подібних утворень в той період пов'язувалося поряд з іншими причинами й з тактикою партії в тих конкретних міжнародних умовах. Нові прикордонні державні утворення у вигляді автономних республік повинні були, на думку депутатів, відігравати роль буфера між Росією та недружньо налаштованими до неї сусідами.

Далекосяжні плани більшовиків щодо зовнішньої політики вимагали збереження імовірності демократичного вирішення проблем, які вставали на порядку денному нової влади. Тому палке бажання забрати Крим «під власну руку» московський уряд повинен був якимось чином обґрунтувати. Через це більшовики вдалися до фальсифікацій.

Підсумки проведеного в квітні 1921 р. перепису населення півострову були свідомо перекручені. Щоб отримати бажаний владі результат, перепис було проведено не за національною, а за релігійною ознакою. До єдиної графи зводилися а) татари, турки та цигани; б) євреї та кримчаки; в) росіяни, українці та білоруси. Всього було зареєстровано 729 тис. мешканців³³. Вони належали до 59 національностей і розподілялися таким чином³⁴:

Етнічний склад	%
Росіяни, українці, білоруси	51,5
Татари, турки та цигани	25,7
Євреї та кримчаки	7,0
Німці	5,9
Греки	3,3
Болгари	1,7
Вірмени	1,6
Поляки	0,8
Караїми	0,7
Інші	1,8

Саме так центральний більшовицький уряд отримав бажаний результат: адже тепер кількість росіян в Криму (до яких штучно залучили українців та білорусів) дозволяла створити Кримську республіку у складі РРФСР.

Невдовзі до Сімферополя надійшла надіслана з Москви телеграма за підписом секретаря ЦК РКП(б) В. Молотова. В ній зазначалося: «Прийнято рішення про виділення Кримського півострова в Кримську автономну республіку. ЦК пропонує командувати представників в Москву для розробки положення про Кримську автономну республіку, разом з Наркомнацем»³⁶.

У відповідь на це 22 травня відбулося засідання президії кримського обласного комітету РКП(б). На ньому були присутні І. Акулов, С. Кіров, Єфремов, Мазикін та спеціально запрошені М. Поляков, А. Ліде, Артёмов та Антіпов. Було заслухано інформацію про рішення ЦК РКП(б) утворити Кримську автономну республіку. Обком надіслав в Москву як представників від кримської влади Ю. Гавена та М. Полякова³⁷.

24 травня на політбюро ЦК РКП(б) було підтверджено постанову пленуму ЦК щодо утворення Кримської автономної республіки. Про це негайно було проінформовано партійне керівництво Криму. В. Молотов надіслав телеграму, в якій цитувався витяг з протоколу засідання політбюро ЦК: «Підтвердити схвалену раніше постанову щодо створення Кримської республіки»³⁸.

25 травня відбулося засідання малого пленуму кримського обкому РКП(б). На ньому були присутні І. Акулов, М. Поляков, С. Кіров, С. Меметов, Оскар, Ю. Гавен, Мазикін, Смолін та Ляпін. Було прийняте рішення не надсилати до Москви Ю. Гавена. Разом з головою Кримревкому М. Поляковим їхати повинні були В. Єлагін та С. Меметов³⁹. 31 травня цю пропозицію затвердив пленум Кримревкому. В постанові зазначалося: «для вироблення положень про Кримську автономну республіку в якості представників командувати тов. Полякова, Меметова та Єлагіна»⁴⁰.

Склалася дивна ситуація. Рішення про організацію на півострові республіки начебто приймалися, проте жодного намагання втілювати їх у життя керівники Кримського обкому не виявляли. Негативне ставлення Кірова та Акулова до її створення, яке віддзеркалилося в рішенням IV Кримської обласної конференції, погане керівництво справами на півострові примусили ЦК РКП(б) та ВЦВК направити з Москви до Криму Повноважну комісію у складі Ш. Ібрагімова (голова, член колегії Наркомату у справах національностей), П. Дауге (член колегії Народного комісаріату охорони здоров'я) і М. Фофанової (член колегії Наркомату землеробства).

За участі С. Кірова та І. Акулова 14–16 червня 1921 р. в Сімферополі відбулося об'єднане засідання президії обкому з цією комісією, а 16 червня — широкого пленуму Кримського обкому РКП(б). Вранці 16 червня Ш. Ібрагімов на засіданні президії Кримського обкому РКП(б) повідомив мету свого приїзду: «Комісія у справах Криму виникла в Центрі з ініціативи Ради національностей Народного комісаріату у справах національностей та Раднаркому, діє за уповноваженням ВЦВК та РНК. Разом з тим, комісія отримала уповноваження й від ЦК РКП(б). До її функції, згідно рішенням Політбюро ЦК РКП(б) від 27 квітня 1921 р., входить перевіряти, як на місцях виконуються законопроекти, роз'яснювати й перевіряти нову економічну політику». За його словами, комісія дістала широкі повноваження через «ненормальний стан справ в Криму, надмірне використання жорстокого червоного терору, обезкровлення області, слабку роботу з кримськотатарським населенням і необхідністю перетворення Кримської області в автономну республіку, тісно пов'язану з Центром». Далі зазначалося, що згідно вказівкам В. Молотова цій комісії доручалося «з'ясувати загальний стан Криму, в тому числі становище селянства серед мусульман. Всі рішення треба проводити через ОК РКП(б), а в разі незгоди — доводити до відома ЦК та ВЦВК». Особливо Ш. Ібрагімов підкреслив: за одноголосною думкою комісії майбутній державний устрій Криму повинен бути таким же, як й в інших республіках⁴¹.

В цей же день на засіданні повноважної комісії було розглянуто питання «Про автономізацію Криму». Було запропоновано: «Президії Кримського обкому партії провести на пленумі таку постанову: згідно директивам ЦК РКП(б) в негайному порядку виділити Крим в автономну Радянську Соціалістичну республіку. Для вироблення проекту Конституції обрати комісію, доручивши їй завершити роботу протягом 10 діб та надати вироблений проект в повноважну комісію ВЦВК та РНК для затвердження»⁴². Було обговорене питання «Про наркомати майбутньої республіки» і ухвалене таке рішення: «народні комісаріати землеробства, соціального забезпечення, внутрішніх справ, юстиції з трибуналом, робітничо-селянської інспекції підпорядкувати кримському Раднаркому; наркомати шляхів сполучення та закордонних справ — не створювати; замість наркомату у військових справах — створити військовий комісаріат; кримський раднаргосп — підпорядкувати Раднаркому Криму, з головою, призначеним за згодою ВРНГ; наркомздрав підпорядкувати Раднаркому з введенням в склад колегії представника Центральної управи кримських курортів;

особливого представництва Кримського ЧК не мати, представника призначити за згодою з ВЧК»⁴³.

Вечері 16 червня 1921 р. в Палаці праці відкрився «широкий» пленум кримського обласного комітету РКП(б)⁴⁴. На ньому була обговорена доповідь Ш. Ібрагімова щодо завдань комісії ЦК РКП(б) та ВЦВК. В цієї доповіді він, між іншим, сказав: «Комісія пропонує перетворити Крим в республіку. Кримська республіка матиме характер автономної Республіки, яка входить до складу Радянської федерації. В політичному та військовому відносінах Кримська республіка буде тісно пов'язана з центром»⁴⁵.

Невдовзі в газеті «Красный Крым» в звіті про широкий пленум обкому було написано: «Пленум обкому сказав своє слово: Кримська автономна республіка — на основі максимального зв'язку з центром. Оголошена республіка повинна отримати певний зміст, головним чином, в справі залучення національних меншин в державне будівництво. Це рішення пленуму вже встановлює певні віхи всієї нашої майбутньої партійно-радянської роботи в Криму»⁴⁶.

Для розробки проекту конституції Кримської республіки пленум обкому створив комісію в складі Горіна (від Кримревкому), Балича (кримської народної освіти), Єфремова (кримського обкому) та двох представників від повноважної комісії. Створена комісія повинна була розробити проект протягом тижня⁴⁷.

Однак робота цієї комісії так і не була організована. С. Кіров і І. Акулов як і раніше, вважали створення Кримської республіки справою далекого майбутнього. Жодної роботи в цьому напрямку (в тому числі з кримськими татарами) обком не провадив. На засіданнях його президії та пленуму розглядалися зовсім інші питання.

23 липня 1921 р. відбувся малий пленум обласного комітету РКП(б), який обговорив проект утворення Кримської АСРР. В ході довгих дебатів було висунуто багато різних пропозицій. Так, наприклад, Ю. Гавен запропонував ввести пункт повне підпорядкування частин Червоної армії, котрі знаходилися безпосередньо в Криму, виключно кримському уряду. Але пропозиція не знайшла підтримки у більшості учасників пленуму⁴⁸. У зв'язку з від'їздом І. Акулова до Керченського повіту на передвиборчу кампанію в місцеві ради та «викачку» хліба пленум обкому ухвалив «тимчасово сконструювати президію обкому у складі Кірова, Полякова і Кисельова»⁴⁹.

9 серпня відбулося засідання президії Кримського обласного комітету РКП(б), на якому були присутні І. Акулов, С. Кіров, М. Поляков, Артёмов, Власов, Сорін, Васильєв та Л. Витхін. Розглядалося й питання «Про роботу комісії з розробки конституції Кримської СРР». Було ухвалене таке рішення: «Запропонувати тов. Акулову викликати всіх членів комісії з розробки Конституції та запропонувати негайно приступити до роботи та завершити її до широкого пленуму областкому РКП(б)»⁵⁰. Вирішили включити в порядок денний майбутнього Всекримського з'їзду рад питання про затвердження Кримської республіки, але не автономної, а формально незалежної.

19 серпня президія Кримського обкому РКП(б) затвердила розроблений комісією обкому проект постанови ВЦВК «Про Кримську республіку» та проект

«Конституції К.С.Р.Р.», за виключенням пункту «Про сумісництво членів Президії ЦВК та Раднаркому». Було рекомендовано винести їх на обговорення комуністів у повітових комітетах та на пленум кримського обласного комітету РКП(б)⁵¹.

З протоколів засідань Кримського обкому РКП(б), що зберігаються в Кримському архіві, можна побачити, що взаємовідносини між обкомом та Повноважною комісією ВЦВК в цей час загострилися. Під час засідання «малого» пленуму Кримського обкому 22 серпня комісію звинуватили у діях «без достатнього зв'язку з обкомом», в обговоренні на скликаній нею всекримський безпартійній татарській конференції «питань принципового характеру» (щодо створення Кримської республіки. — *авт.*). Ш. Ібрагімов, у свою чергу, звинуватив секретаря обкому І. Акулова в систематичному тероризуванні робітничого класу і татарського населення за допомогою ЧК, у намаганні вирішувати всі питання лише за допомогою силових структур, в постійному намаганні «відіслати» за межі півострову «неугодних» йому Ю. Гавена, М. Бабахана, С. Меметова, І. Фірдевса та ін. «Малий» пленум ухвалив рішення «якомога швидше закінчити роботу Повноважної комісії ЦК РКП(б) і ВЦВК, командирувати до Москви представника з мотивованою доповіддю щодо її дій»⁵².

Наприкінці серпня 1921 р. більшовицький уряд цілком переконав себе у тому, що незабаром відбудеться напад військ П. Врангеля і Антанти на Крим. Пізніше, під час роботи V Кримської обласної конференції, у звітній доповіді І. Акулов заявив: «від серпня 1921 р. стала реальною загроза інтервенції Антанти в Крим з боку Румунії разом з військами Врангеля. Через це з Москви надійшли директиви бути готовими до її відсічі»⁵³. На випадок війни було потрібно прискорити створення «буферної» республіки в Криму.

З 23 серпня по 2 вересня 1921 р. в Сімферополі відбувався II-й широкий пленум Кримського обласного комітету РКП(б). Через побоювання війни, котра, на думку московського центру, наближалася, ЦК РКП(б) і Раднарком РСФРР дали «кримським товаришам» вказівку оголосити півострів «незалежною» радянською республікою. Під час засідання 24 серпня пленум розглянув наданий комісією Кримського обкому проект постанови ВЦВК «Про автономну Кримську Радянську Соціалістичну Республіку». Учасники пленуму висунули до 20 поправок та пропозицій. Так, наприклад, пропонувалося повіті назвати «кантонами», наркомати Кримської СРР — управліннями та підпорядкувати їх безпосередньо наркомам РСФРР, дозволити Кримській СРР друкувати свої законодавчі акти, нарівні з іншими частинами федерації⁵⁴.

Більшістю голосів були прийняті такі поправки: «1. Особа, яка командує польовими частинами на території Криму, входить до Кримраднаркому з правом дорадчого голосу; 2. Відділ комунального господарства відокремлюється з Наркомату внутрішніх справ та стає самостійним управлінням комунального господарства; 3. Уповноважені центральних народних комісаріатів призначаються за згодою між КримРНК та наркоматами РСФРР в порядку, який встановлений ВЦВК РСФРР; 4. В Криму поряд з іншими відомствами засновується Економічна рада»⁵⁵.

Пленум обкому затвердив з внесеними правками проект «Постанови ВЦВК та РНК РСФРР про автономну Кримську Радянську Соціалістичну Республіку»⁵⁶. В газеті «Красный Крым» 31 серпня з цього приводу було вказано: «Проект постанови передбачає утворення Кримської СРР в межах Кримського півострова. Кримська СРР складається з округів: Сімферопольського, Севастопольського, Керченського, Феодосійського, Євпаторійського, Джанкойського та Ялтинського. Апарат державної влади автономної Кримської СРР складається з місцевих Рад, ЦВК та РНК. Для управління справами автономної КСРР заснуються народні комісаріати: 1. Внутрішніх справ. 2. Юстиції. 3. Освіти. 4. Охорони здоров'я. 5. Соціального забезпечення. 6. Землекористування. 7. Продовольства. 8. Фінансів. 9. Труду. 10. Рада Народного Господарства. 11. Робітничо-селянської інспекції. 12. Нарзв'язку та Управління комунального господарства та статистики. ...До скликання Всекримського установчого з'їзду Рад та виборів Кримського ЦВК та Раднаркому територія Криму керується Кримським революційним комітетом»⁵⁷.

Наприкінці роботи II широкий пленум ухвалив скликати 17 вересня обласну партійну конференцію, а 20 вересня — обласний з'їзд рад⁵⁸. Але на заваді відкриття конференції встали цілком прогнозовані обставини. Суперечки між Кримським обласним комітетом та Повноважною комісією ВЦВК, котрі тліли протягом попередніх трьох місяців, восени 1921 р. перейшли, нарешті, у відкритий конфлікт.

Під час вищезгаданого пленуму Кримського обласного комітету в порядку денному розглядалося питання взаємовідносин між обкомом та Повноважною комісією. З доповідями щодо «злочинної» діяльності Повноважної комісії в Криму виступили голова Кримревкома М. Поляков і секретар обласного комітету І. Акулов. Моментами, які піддавалися гострій критиці висувалися: «а) втручання комісії у функції місцевих органів; б) залишення комісією в Криму Бабахана, всупереч рішенню обласного комітету про відрядження його до Москви; в) скликання комісією безпартійної татарської конференції й обговорення на ній принципових питань без відома й згоди Кримського обласного комітету». Члени Повноважної комісії, в свою чергу, підкреслювали, що «взагалі вся політика місцевої влади в Криму спиралась на ЧК і Червону армію, чим остаточно тероризувалися робітники й татарське населення Криму»⁵⁹. Ш. Ібрагімов наголошував на тому, що «ЧК і частини Червоної армії стосовно робітників і татарського населення Криму є силою ворожою»⁶⁰.

Оскільки членам обкому вже було відомо про від'їзд Ш. Ібрагімова до Москви з попередньою доповіддю щодо розвитку справ в Криму, члени одного угруповання прийняли рішення попередити «негативний» вплив підготовленої ним доповіді. Після тривалих суперечок пленум ухвалив наступне рішення: «Обговоривши питання взаємовідносин Повноважної комісії ВЦВК і РНК у справах Криму, вважаємо необхідним скласти детальний звіт в ЦК і ВЦВК щодо діяльності комісії, для надання відповідних пояснень стосовно цього звіту надіслати до Москви члена обласного комітету»⁶¹.

Питання про командировання представників обкому в Москву для доповіді ЦК РКП(б) щодо дій повноважної комісії та у зв'язку з виданням проектів постанов ВЦВК про «Положення КСРР» та «Конституції КСРР» було розглянуто на президії Кримського обласного комітету РКП(б) 1 вересня 1921 р. (були присутні: І. Акулов, Й. Якір, М. Поляков, Антипов, Фельдман, Артьомов, О. Дерен-Айерли та Краснов). Після обговорення ухвалили наступне рішення: «У зв'язку з від'їздом до Москви т. Ібрагімова — голови Повноважної комісії ВЦВК та РНК у справах Криму — делегувати від обласного комітету до Москви з доповіддю для ЦК РКП(б) т.т. Полякова та Цифриновича, які повинні виїхати не пізніше 7 вересня»⁶². 3 вересня малий пленум Кримського обласного комітету РКП(б) затвердив це рішення, додавши в постанові ще один пункт: «Відкласти обласну партійну конференцію та з'їзд рад, не фіксуючи терміну скликання їх до отримання певних повідомлень від делегації з Москви»⁶³.

5 вересня оргбюро ЦК РКП(б) на чолі з В. Молотовим заслухало доповідь Повноважної комісії, котра повернулася з Криму, і ухвалило відкласти проведення Кримської обласної партійної конференції, терміново викликати секретаря обкому І. Акулова до Москви для доповіді. Вже 7 вересня Акулов скликав (у неповному складі) малий пленум обкому й затвердив на ньому доповідь М. Полякова щодо діяльності Повноважної комісії в Криму. В цієї доповіді діяльності комісії давалася цілком негативна оцінка⁶⁴.

Проте не всі вийшло так, як цього бажало угруповання, очолюване І. Акуловим, оскільки не всі члени Кримського обкому погодилися на таку оцінку діяльності Повноважної комісії. Свою незгоду висловили Ю. Гавен, С. Меметов, В. Єлагін і Г. Шидарев. 12 вересня вони надіслали в ЦК РКП(б) лист, в якому звинуватили керівництво Кримського обкому в «лівацькій діяльності». Вони писали, що обком проводить політику «воєнного комунізму!», націоналізує навіть дрібні підприємства, невірно вирішує земельне питання. Зазначалося, що більшість обкому негативно ставиться до створення Кримської республіки, а директивам ЦК РКП(б) з цього питання підкоряється лише формально⁶⁵.

Невдовзі до Москви з доповіддю щодо виконаної роботи виїхала Повноважна комісія ВЦВК у справах Криму. Разом з нею виїхали й представники, делеговані Кримським обласним комітетом РКП(б) — від обох ворогуючих угруповань. 19 вересня на засіданні оргбюро ЦК РКП(б) Ш. Ібрагімов, Мотильов, М. Поляков та Цифринович зробили доповіді про стан справ в Криму. Після обговорення було прийняте рішення: «Визнати, що повноважна комісія ВЦВК під головуванням Ібрагімова виконала свою місію. ...Роботу комісії вважати закінченою, а комісію розпустити. ...Надати місячну відпустку І. Акулову та відкомандирувати його в Південно-Східне бюро, а тов. Кірова відкликати в розпорядження ЦК»⁶⁶. На посаду голови Раднаркому Кримської республіки оргбюро ЦК рекомендувало С. Саїд-Галієва, а головою ЦВК — Ю. Гавена⁶⁷.

Незважаючи на те, що ЦК РКП(б) прийняв рішення відкликати С. Кірова з Криму, він відмовився покинути півострів. Оголосивши себе хворим на тиф, він перебував в Криму аж до листопада 1921 р. й прийняв участь у роботі І Все-

кримського установчого з'їзду рад⁶⁸. Від вересня до листопада Кіров працював на посаді секретаря Кримського обкому РКП(б), а після того як І. Акулов пішов «у відпустку» — керував обкомом одноособово. В жовтні він керував всією роботою по створенню Кримської республіки, скликанню V Кримської партійної конференції й з'їзду рад⁶⁹.

26 вересня оргбюро ЦК РКП(б) заслухало питання «Про Кримську організацію». Було вирішено: «Не заперечувати проти обрання Ю.Гавена головою КримЦВК. Щодо питання про забезпечення за татарами 50 місць в КримЦВК'у — 30 місць передати на розв'язання Президії ВЦВК»⁷⁰.

29 вересня Президія ВЦВК заслухала доповідь Ш. Ібрагімова й визнала, що «повноважна комісія ВЦВК у справах Криму в загальному та цілому виконала покладене на неї завдання. Усі матеріали комісії передати до оргвідділу ВЦВК. Роботу комісії вважати закінченою. Комісію розпустити»⁷¹.

8 жовтня президія Кримського обласного комітету РКП(б) надіслав в Москву телеграму за підписом тимчасово виконуючого обов'язки секретаря Єфремова: «Виходячи з постанови президії Кримського ОК РКП(б) 7 жовтня, просимо ЦК в зв'язку з неодержанням до цього часу додаткових відомостей про термін скликання обласної партійної конференції, беручи до уваги, що повітові конференції вже проведені, а подальше відтягування обласної партконференції в умовах кримських реалій дуже негативно віддзеркалюється на місцевій роботі, прискорити вирішення питання про термін скликання в Криму обласної партконференції та I-го Установчого з'їзду Рад»⁷². В цей же день «Положення про Кримську республіку» було затверджене ВЦВК.

В перших числах жовтня президія ВЦВК за згодою з ЦК РКП(б) відрядила С.-Г. Саїд-Галієва до Криму для ознайомлення з затвердженим ВЦВК положенням «Про Кримську республіку», надання практичної допомоги Кримревкому в підготовці та проведенні Всекримського установчого з'їзду рад та в рішенні національного питання на півострові. Крім того, його рекомендували для обрання головою майбутньої республіки.

19 жовтня в газеті «Известия ВЦИК» було надруковано постанову ВЦВК про утворення Кримської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки. Після цього розпочалася робота по підготовці та проведенню Всекримського установчого з'їзду рад. Було розроблено план урочистого відкриття з'їзду. Він включав такі заходи, як «парад військ Сімферопольського гарнізону, урочисте проходження профспілок з прапорами та музикою, відкриття пам'ятника “Звільнення Криму” та монументу “Кримська республіка”, а також перейменування вулиць, котрим повинні були надати імена розстріляних більшовиків, які входили до складу уряду Республіки Тавриди»⁷³.

Одночасно відбувалося формування керівних органів майбутньої Кримської республіки. Члени татарського бюро при Кримському обкомі РКП(б) розглянули питання «Про конструкції ЦВК Кримської республіки» і ухвалили: «Вимагати від ОК РКП(б) на обласній конференції ввести до складу КримЦВК 15 татар з загальної кількості в 35 чоловік, з них $\frac{1}{3}$ — безпартійних». На засіданні Кримського обкому РКП(б) було обговорено питання «Про вибори КримЦВК'у та

його голови» та ухвалено, що з всієї кількості членів КримЦВК (50 осіб) 20 місць будуть надані татарам, при цьому 7 — безпартійним. Від Кримського обкому РКП(б) до КримЦВК повинно було увійти 14 чоловік (серед них Ю. Гавен, С.-Г. Саїд-Галієв, М. Поляков, Єфремов, Ізраїлевич та ін.), а з 10 кандидатів в члени КримЦВК назвали 3 кандидатури — Баракко, Каменського та Геральновича. У виконання рішення оргбюро ЦК РКП(б) від 26 вересня 1921 р. (витяг з протоколу щодо цього був надісланий до Криму В. Молотовим) головою КримЦВК було вирішено назначити Ю. Гавена. До складу президії КримЦВК вирішено ввести Горіна, Кисельова, У. Ібраїмова, Єфремова. Щодо питання «Про президію КримРНК» ухвалили: «рекомендувати в склад президії РНК тт. Саїд-Галієва, Полякова та Бортнікова»⁷⁴.

26 жовтня 1921 р. газета «Красный Крым» надрукувала циркулярний лист кримського обкому РКП(б) «Усім повітовим комітетам, всім членам Кримської організації Російської Комуністичної партії (більшовиків)». В ньому повідомлялося: «В день 4-ї річниці Великої Жовтневої революції 7 листопада 1921 р. буде відкрито в Сімферополі I-й установчий Всекримський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, яким буде проголошено утворення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки. В цей день до родини автономних радянських республік — Татреспубліки, Туркестану, Грузії, Азербайджану, Киргизреспубліки та ін. додається ще одна рівноправна — Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка»⁷⁵.

1–2 листопада на засіданні широкого пленуму Кримського обкому РКП(б) під головуванням С.Кірова були ухвалені звітна доповідь обкому для V Кримської обласної партійної конференції і Конституція Кримської СРР⁷⁶. Хоча 2 листопада на цьому пленумі був присутнім І. Акулов, зі звітом про роботу президії і малого пленуму обкому виступив С. Кіров.

3 листопада розпочала свою роботу V Кримська обласна партійна конференція, котра стала останньою репетицією перед проведенням I Всекримського установчого з'їзду рад. Вона підбила підсумки роботи Кримського обкому РКП(б) та його секретарів І. Акулова і С. Кірова за період з травня по листопад 1921 р. Всі, хто виступав на конференції, висловили різке незадоволення роботою Кримської партійної організації. Так, наприклад, депутат Макаров сказав: «Всі ці недогляди відбулися тому, що в старому обласному комітеті сиділи Поляків й Акулов, а у новому знову засіли ці ж друзі, й проводили свою лінію, із травня п'ять місяців займаючись виключно склокою»⁷⁷. Інший депутат, Хамзін, висловився таким чином: «Тов. Акулов на минулій конференції протестував проти самостійної татарської республіки, імовірно боячись її, а тепер тов. Акулов говорить, що для створення республіки немає працівників. Їх просто не вміють використовувати. Обласний комітет намагався всіх відповідальних працівників-татар якнайшвидше відкликати звідси»⁷⁸. Шабулін зазначив: «В обкомі існує та склока, про яку говорили майже всі товариші, що виступали тут. Звичайно, коли мова йде про розмежування правильності чи неправильності позицій груп, які беруть участь у цій склоці, то говориться передовсім про існування чи ні Кримської Республіки»⁷⁹.

Підсумок обговоренню звітної доповіді Акулова підбив делегат від Севастопольської організації Виноградов: «Причини всіх тих невдач у роботі обкому, котрі відзначені тими, хто говорив раніше, у тій так названій склоці. Полягає вона не в діях окремих товаришів, справа полягає у принципі. Товариші в обкомі повинні були нарешті вирішити: організувати їм Кримську Республіку чи ні? Чи організована вона зі сваволі деяких товаришів або груп населення, або вона організована з більш важливим завданням? Товариш із Євпаторії відзначав: організація Кримської Республіки з'явилася певною мірою рішенням Інтернаціоналу щодо питання про Схід. Якщо ми звернемося до резолюції на X з'їзді нашої партії з цього питання, то побачимо, що саме утворення дрібних республік є системою радянської влади й усім необхідно дотримуватися цієї системи як знаряддя й форми диктатури пролетаріату. ...Ми думаємо, що сьогодні існування Кримської Республіки необхідне як засіб боротьби із світовим імперіалізмом, тобто необхідне виконання рішення X з'їзду. Якщо це так, то обов'язково потрібно в момент загострення нашого становища по відношенню до західного імперіалізму й до всієї світової боротьби пролетаріату з буржуазією, Республіку цю удержати. Якщо це так, то перший висновок, який повинні були зробити товариші в обласному комітеті після того, як питання про створення республіки було вирішено, поставити собі головним завданням цю республіку насамперед зміцнити. Як це зробити? Само собою зрозуміло, що не можна зміцнювати республіку, збуджуючи в ній населення проти тієї сили, яка цю республіку допомогла організувати, збуджуючи його проти РКП, котра керує радянською владою. Частина товаришів, очевидно, не хотіла цього зрозуміти. Звідси й впливли не помилки окремих товаришів, а дві лінії поведінки в обкомі й в його роботі. Ці дві політичні лінії створили те, що тут називали обивательським словом "склока"»⁸⁰.

По закінченні обговорення була прийнята резолюція по звітній доповіді Кримського обласного комітету: «V Кримська обласна партійна конференція РКП(б), заслухавши доповідь про роботу обласного комітету за звітний період, знаходить: ...3) конференція відзначає недостатнє керівництво роботою профспілок і кооперації, а головне: загальна лінія обкому в партійному й радянському будівництві не відповідала факту необхідності створення Кримської Автономної Республіки. Ця невідповідність проявилася особливо в тому, що: по-перше, не було звернено належної уваги на роботу в селі й зокрема на роботу серед татар, як основної групи сільського населення в Криму; по-друге, у запізненні проведення земельної реформи; по-третє, необережно різкому підході до заходів у продовольчій політиці й, зокрема, у недостатньому обліку особливостей кримських умов при збиранні продподатку; у четвертих, відзначені вище загальні несприятливі, умови (за виключенням чистки партії) [а саме: продовольча й фінансова криза, перехідний момент до нового курсу економічної політики, бандитизм, недостатньо обережний підхід до роботи місцевих партійних організацій з боку Повноважної комісії ВЦВК. — авт.] й недоліки в роботі обласного комітету призвели до тимчасового послаблення впливу на кримське село обласного комітету й частково стали причиною виникнення угруповань у самому обласному комітеті, котрі заважали його нормальній роботі»⁸¹.

Виступи на V Кримській обласній партійній конференції й попередні події показали, що кандидатура І. Акулова як секретаря Кримської обласної партійної організації не викликала серед місцевих більшовиків ентузіазму. Оскільки С. Кірова ще раніше було вирішено відкликати в центр, то з Москви напередодні партійної конференції надіслали до кримської організації нового секретаря — А. Ізраїловича⁸².

Під номером другим в порядку денному конференції стояло питання про Положення та Конституцію Кримської Соціалістичної Радянської Республіки, розглянуті 5 листопада. Після обговорення було запропоновано затвердити подані проекти як основу, котра остаточно буде прийнята на I-му Всекримському установчому з'їзді рад⁸³.

Конституція Кримської АСРР затверджувала рівність та право на вільний розвиток всіх національностей півострова, скасовувала національні й національно-релігійні привілеї та заборони, котрі раніше існували. Проголошувалося створення умов, які були б сприятливі для культурно-економічного розвитку всіх національностей, поширення їх співробітництва. Державними мовами оголошувалися російська й татарська.

III Всекримський з'їзд рад, який проводив свою роботу з 10 по 14 грудня 1923 р., дійшов висновку, що низький культурний рівень татар, обмежені кошти місцевого бюджету й недостача татар-робітників не дозволили реалізувати прийняття партією курс на коренізацію у формі татарізації⁸⁴. Цей курс починався з декрету КримЦВКу та Раднаркому від 10 лютого 1922 р. про створення постійної комісії щодо татарізації у складі 5 осіб (на чолі з головою КримЦВКу).

28 квітня 1924 р. вийшла постанова КримЦВКу та Раднаркому, згідно з якою ставало обов'язковим:

- народним комісаріатам та центральним управлінням мати у власному штаті особу, котра володіла б татарською мовою;

- п'ятьом районним виконавчим комітетам, де переважало татарське населення (Бахчисарайський, Карасубазарський, Алуштинський, Ялтинський, Судакський) та сільським радам з переважуючим татарським населенням треба було впровадити діловодство на татарській мові;

- народному комісаріату освіти потрібно проробити питання про введення в школах II-го ступеню обов'язкового викладання татарської мови;

- народному комісаріату юстиції вмінювалося в обов'язок розробити інструкцію щодо проведення до життя цієї постанови.

Для реалізації зазначених завдань проводився такий комплекс заходів:

- організація (з 1925 р.) довготривалих курсів з підготовки кадрів татарських працівників при оргвідділі КримЦВКу для голів й секретарів сільських рад та татарських юридичних курсів при Наркомюсті. Це призвело до появи у травні 1926 р. 22 висококваліфікованих спеціалістів⁸⁵;

- організація короткострокових курсів при Наркомфіні, кримському відділенні залізничного транспорту, обласній конторі Наркомзв'язку для навчання робітників-росіян татарській мові⁸⁶;

- організація в судових органах 13 осередків Народного суду, двох слідчих осередків, двох осередків судового виконання на татарській мові (взагалі в органах юстиції у 1929 р. вже працювало 63 татарина, тобто 13% від загальної чисельності)⁸⁷;

- організація наркоматом освіти 12 татарських, 5 німецьких й 36 змішаних шкіл II-го ступеню (з 53 наявних);

- випуск на татарській мові щоденної газети «Єни Дунья» («Новий світ») накладом у 2 тис. примірників й два рази на тиждень — газети «Яш Кувет» («Південна сила») таким же накладом⁸⁸.

Ще однією проблемою для Криму став розвиток соціально-культурної сфери для національних меншостей. Важливість цієї проблеми полягала у відсутності необхідної кількості кваліфікованих національних кадрів. Незважаючи на фінансові ускладнення, в Криму було створено 164 татарських лікпунктів, 67 хат-читалень, 8 дитячих будинків⁸⁹.

Постановою Кримревкому від 8 січня 1921 р. півострів був поділений на 7 повітів й 20 районів. Восени 1921 р. було створено 7 округ й 20 районів. У жовтні 1923 р. округи були ліквідовані, а чисельність районів скорочена до 15, а в 1924 р. залишилося 10 районів. В Криму було створено (окрім татарських) три нацменрайона: Біюк-Онларський (німецький), Ішуньський (український) й Фрайдорфський (єврейський).

Після створення республіки чвари у взаємовідносинах членів кримського уряду не припинилися. З плином часу таке поняття як «перманентні чвари» стає панівним у взаємовідносинах членів кримського обкому та залежних від нього структур. Змінювалися лише ті, хто в різні проміжки часу переймали на себе більшу владу. Спочатку перемогу одержала так звана «татарська» частина, згодом — російськомовна частина уряду.

З 1924 р. позиції кримських татар в уряді Кримської АСРР посилювалися, оскільки Вели Ібраїмов зайняв посаду голови КримЦВКу, а О. Дерен-Айерли — посаду голови РНК. Але напередодні цієї події у кримському керівництві відбувся конфлікт.

За рішенням оргбюро ЦК РКП(б) від 19 вересня 1921 р. на посаду голови Раднаркому в новоствореній республіці з Уфи був надісланий казанський татарин С. Саїд-Галієв. Він розпочав масово переводити до Криму так званих «власних» людей, переважну більшість з яких склали казанські татари. Через короткий час в уряді Кримської АСРР розпочалася свара між кримськими і казанськими татарами. Сучасник подій І. Фірдевс пізніше зазначав: «Призначення Саїд-Галієва в Крим було досить неочікуваним. Гадаю, що коли він залишав Татарську республіку, то сам цього не передбачав. Нами очікувалося призначення Ш. Ібрагімова, який так вдало розв'язав кризу кримського уряду й через це отримав досить велику авторитетність та популярність як серед партійних, так й безпартійних місцевих працівників, передусім татар. Призначення, відбулося завдяки грі історичної хроніки — Саїд-Галієва забалотували в Татарській республіці якраз в той момент, коли однорідна за внутрішнім складом політика Акулова в Криму була ліквідована. І Саїд-Галієв сів на вже готове місце.

Внутрішнє це призначення приховувало в собі ті ж самі конфлікти й по тій же лінії, котрі відбувалися й при Акулові. Питання було лише в часі, необхідному для розгортання його лінії в новій обстановці. Для Криму це означало, висловлюючись грубо, «потрапити з вогню в полум'я». З першої доби приїзду Саїд-Галієва до Криму місцеві татарські працівники стали буцімто особами другого сорту. Одразу після свого призначення Саїд-Галієв став всіляко притискувати місцеві кадри й тягнути до Криму казанських татар. Про його інтриги, котрі він застосовував проти місцевих татарських працівників, можна казати дуже багато. Поляков та Єфремов, які намагалися стримувати його, зусиллями Саїд-Галієва були відкликані ЦК до Москви, після чого він повністю повірив у власну непогіршимість. Тож справи в республіці погіршувалися не по днях, а по годинах»⁹⁰.

Невдовзі це призвело до виникнення в кримському уряді широкомасштабного конфлікту й колективного звернення місцевих татарських працівників з листом до Москви з вимогою «відкликати з Криму Саїд-Галієва та призначити головою РНК кого-небудь з місцевих татарських працівників»⁹¹. Оскільки конфлікт на кінець 1923 р. досяг небаченого розмаху, в Москві було прийняте рішення задовольнити ці вимоги. У 1924 р. обидві ключові посади в радянському уряді очолили представники «корінної» нації. Головою КримЦВК, як вже зазначалося, став Велі Ібраїмов, а головою Раднаркому — Осман Дерен-Айерли. Незважаючи на ці поступки, основну посаду — секретаря Кримської обласної партійної організації, котра й мала реальну керуючу владу на півострові, займав росіянин. Представник цієї ж національності займав й посаду керівника ДПУ.

Призначення на керівні посади в радянському уряді Криму татар призвело до поживлення процесу коренізації. Вона охопила всі сфери життя півострову. Перелам у політиці татарізації відбувся після арешту в січні 1928 р. голови КримЦВК Велі Ібраїмова. Проте початок переламу можна побачити ще в середині 20-х років.

Конфлікти у середовищі кримської партійної організації з різною інтенсивністю відбувалися протягом всіх 20-х рр. Після вгамування конфлікту між місцевими більшовиками та «групою Саїд-Галієва» розпочалися нові чвари. У травні 1924 р. відбулася IX обласна партійна конференція. Тоді з'явилися перші ознаки майбутніх політичних утисків та репресій. Присутній на конференції член оргбюро ЦК РКП(б) А. Бубнов виступив з доповіддю про роботу ЦК РКП(б). В ній він зазначив, що XIII конференція РКП(б) засудила троцькістську платформу як дрібнобуржуазний ухил від марксизму й ревізію лєнінізму. Але, за його словами, в Криму продовжували існувати троцькісти, які провадили свої «злочинні антипартійні, дезорганізаторські дії». Наприкінці виступу він закликав конференцію «забезпечити єдність дій обласної партійної організації»⁹².

Конференція обрала новий склад обласного комітету партії, якому доручила «вести непримиренну боротьбу з троцькізмом, згуртовувати парторганізацію навколо лєнінського ЦК РКП(б)». Замість «троцькіста» М. Уфїмцева, якій підтримував тих, хто вважав основою для будівництва нового життя на півострові

норми людського співіснування, новим секретарем кримського обкому було призначено секретаря севастопольського райкому І. Носова, який розпочав роботу з «викорінення в межах півострова» з лав партійної організації та з радянських органів всіх опозиціонерів.

Велике значення в «приборканні» опозиції відіграв так званий «ленінський набір». Одразу після смерті В. Леніна до лав РКП(б) була включена велика кількість нових більшовиків (переважно робітничого походження). На зміну тим, хто мав власні погляди на події, прийшли люди, що дивилися на тих, хто переміг у боротьбі за владу в Кремлі, як на богів, рішення яких були «істиною в останній інстанції». Представники «старої гвардії», які могли собі дозволити говорити правду про те, що справді відбувалося, були новій кремлівській владі не тільки непотрібні, але й небезпечні.

У 1927 р. відбувся ще один, так званий «жовтневий призов» до лав більшовицької партії. Він був організований на честь 10-ї річниці жовтневого перевороту. Партія знов поповнилася новими, вже «вірно вихованими» більшовиками. Відсоток «старої гвардії» в лавах кримської партійної організації зазнав ще більшого скорочення. Перевагу при здійсненні цього набору віддавали так званим «робітникам від верстата» та «селянам від сохи». Тобто, загальний курс був на значне підвищення відсотка в партії робітників та селян за рахунок істотного зменшення відсотка службовців та інтелігенції.

Процеси, що відбувалися в центрі, само собою зрозуміло, повинні були знайти відголосок на окраїнах. Саме так відбулося у в Криму.

До політичних проблем серед кримського населення на початку 1926 р. додалися ще й проблеми взаємовідносин всередині кримського керівництва. Голова КримЦВК Велі Ібраїмов і голова КримРНК О. Дерен-Айерли заявили про свої принципові розбіжності з бюро кримського обкому партії. Їх заява стала предметом розгляду спільного засідання ОК та ОКК 3 лютого 1926 р. В підсумку було вирішено: «1. Відкомандирувати з Криму І. Фірдевса* 2. Звільнити з посади Дерен-Айерли, як фактичного й свідомого керівника татарського угруповання, котре протиставило себе партійній організації. 3. Вжити заходів до партійного перевиховання Велі Ібраїмова»⁹³. Це рішення за підписом секретаря обкому С. Петропавловського було надіслано до ЦК РКП(б).

Протистояння опозиції обкомівській лінії в Криму продовжувалося і в подальшому. Воно зіграло свою роль спочатку в долі секретаря обкому С. Петропавловського, який наприкінці 1927 р. був відкликаний з Криму в розпорядження ЦК, а потім призвело до трагічної загибелі Велі Ібраїмова, звинуваченого в багатьох гріхах. Арешт у 1928 р. Велі Ібраїмова, а з ним 17 керівних працівників Кримської АСРР (в тому числі чотирьох народних комісарів) призвів до змін у впровадженні до життя на півострові національної політики. Коренізація впроваджувалася, проте в жорстко встановлених центром рамках, що знаходились під постійним контролем, з чітко визначеними поса-

* Ісмаїл Фірдевс на початку 20-х рр. очолював Мусульманське бюро, а потім — Татарське бюро при Кримському обкомі РКП(б).

дами, які могли займати татари й національні меншості. Намагання розбудувати національно-територіальну автономію попереджувалося, головним чином, за допомогою репресій.

8 серпня 1928 р. з'явилося рішення ЦК ВКП(б) «Про роботу Кримської партійної організації». У ньому зазначалося, що в роботі радянського апарату існують викривлення класової лінії і рекомендувалися засоби їх виправлення. Одразу після цього почалися політичні «показові» процеси проти видатних представників національного руху, колишніх членів партії «Мілли-Фірка».

В 1928–1930 рр. хвиля репресій накрила стару інтелігенцію. Були заарештовані й репресовані майже всі ті, хто брав активну участь в подіях революції та громадянської війни. Ще раніше почалися репресії до так званої традиціоналістської інтелігенції, пов'язаної з ісламом і вихованої на просвітницьких ідеях І. Гаспринського. Навіть молода «поросль», котра була вихована за більшовицькими стандартами й вела своє походження з комсомольців та висуванців, не була позбавлена остраху потрапити під чергову хвилю репресій.

¹ Цит. за: *Пауценя В.Н.* К решению татарского вопроса в национально-государственном строительстве Автономной Крымской ССР в 1920-х гг. // Сборник выступлений на научных конференциях, публикаций в журналах по истории Украины и Крыма. — Симферополь, 2009. — С. 129–130.

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 6. — Спр. 7. — Арк. 108.

³ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 408. — Арк. 7–8.

⁴ Там само. — Спр. 610. — Арк. 28.

⁵ Там само. — Спр. 645. — Арк. 77 зв.

⁶ Там само. — Арк. 76–76 зв.

⁷ Там само. — Спр. 1034. — Арк. 78–78 зв.

⁸ Державний архів Автономної Республіки Крим (далі — ДААРК). — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 5.

⁹ Красный Крым. — 1921. — 23 февраля.

¹⁰ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 61. — Арк. 3–4.

¹¹ Там само. — Спр. 56. — Арк. 1, 2, 7; Спр. 60. — Арк. 59.

¹² Там само. — Спр. 55. — Арк. 1.

¹³ Там само. — Спр. 60. — Арк. 45.

¹⁴ Там само. — Ф.-Р. 1188. — Оп. 3. — Спр. 20. — Арк. 152.

¹⁵ Там само. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 6.

¹⁶ Там само. — Арк. 6.

¹⁷ Там само. — Арк. 6 зв.

¹⁸ Там само. — Спр. 53. — Арк. 11, 12; Спр. 56. — Арк. 1.

¹⁹ Там само. — Спр. 30. — Арк. 1, 2; Спр. 56. — Арк. 32.

²⁰ *Гарчев П.И.* С.И. Киров — организатор Крымской республики // Культура народов Причерноморья. — 1998. — № 4. — Октябрь. — С. 53.

²¹ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 19.

- ²² Там само. — Спр. 52. — Арк. 2.
- ²³ Там само. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 167. — Арк. 39–41.
- ²⁴ Крымская АССР (1921–1945). / Сост. Ю.И. Горбунов. — Симферополь, 1990. — С. 247–248.
- ²⁵ Там само. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 112. — Арк. 25.
- ²⁶ Там само. — Арк. 25–28.
- ²⁷ Там само. — Арк. 28.
- ²⁸ Там само. — Арк. 24; ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 9.
- ²⁹ Там само. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 132. — Арк. 36–37.
- ³⁰ Ленинский сборник. — XXXVII. — М.-Л., 1970. — С. 300–301.
- ³¹ В.И. Ленин. Биографическая хроника. — Т. 10. — Январь–Июль 1921 г. — М., 1979. — С. 621.
- ³² ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 8.
- ³³ Бикова Т.Б. Создание Крымской АССР // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы. — Материалы научно-практической конференции, Симферополь, 24–25 мая 1996 г. — Симферополь, 1996. — С. 20.
- ³⁴ Очерки истории Крымской областной партийной организации. — Симферополь, 1981. — С. 98.
- ³⁵ Таблицу взято з кн.: Никольский П.А. Население Крыма. — Симферополь, 1929. — С. 5.
- ³⁶ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 2.
- ³⁷ Там само. — Спр. 60. — Арк. 62.
- ³⁸ Там само. — Спр. 48. — Арк. 43.
- ³⁹ Там само. — Спр. 60. — Арк. 67.
- ⁴⁰ Там само. — Ф.-Р. 1188. — Оп. 3. — Спр. 21. — Арк. 107.
- ⁴¹ Там само. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 10.
- ⁴² Там само. — Спр. 60. — Арк. 78.
- ⁴³ Там само.
- ⁴⁴ Красный Крым. — 1921. — 18 июня.
- ⁴⁵ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 11.
- ⁴⁶ Красный Крым. — 1921. — 18 июня.
- ⁴⁷ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 55. — Арк. 11 зв.
- ⁴⁸ Там само. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 132. — Арк. 37.
- ⁴⁹ Там само. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 15.
- ⁵⁰ Там само. — Спр. 59. — Арк. 3.
- ⁵¹ Там само. — Спр. 61. — Арк. 51.
- ⁵² Там само. — Спр. 56. — Арк. 16.
- ⁵³ Там само. — Спр. 53. — Арк. 10.
- ⁵⁴ Там само. — Спр. 55. — Арк. 80.
- ⁵⁵ Там само. — Арк. 80–85.
- ⁵⁶ Там само. — Арк. 85.
- ⁵⁷ Красный Крым. — 1921. — 31 августа.
- ⁵⁸ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 87–89, 99.
- ⁵⁹ Там само. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 112. — Арк. 85.
- ⁶⁰ Там само. — Арк. 138.
- ⁶¹ Там само. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 3 зв.–6.
- ⁶² Там само. — Спр. 60. — Арк. 84.
- ⁶³ Там само. — Спр. 55. — Арк. 130.

- ⁶⁴ Там само. — Спр. 56. — Арк. 6 зв.
⁶⁵ Там само. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 312. — Арк. 218.
⁶⁶ Там само. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 48. — Арк. 111.
⁶⁷ Там само. — Спр. 64. — Арк. 243, 253.
⁶⁸ Там само. — Арк. 179.
⁶⁹ Там само. — Спр. 56. — Арк. 12–14, 133–139.
⁷⁰ Там само. — Спр. 48. — Арк. 94.
⁷¹ Там само. — Ф.-Р. 1188. — Оп. 3. — Спр. 68. — Арк. 293.
⁷² Там само. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 64. — Арк. 146.
⁷³ Красный Крым. — 1921. — 4 ноября.
⁷⁴ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 64. — Арк. 249.
⁷⁵ Красный Крым. — 1921. — 26 октября.
⁷⁶ ДААРК. — Ф.-П. 1. — Оп. 1. — Спр. 56. — Арк. 138–139; Спр. 64. — Арк. 222.
⁷⁷ Там само. — Спр. 53. — Арк. 14.
⁷⁸ Там само. — Арк. 19.
⁷⁹ Там само. — Арк. 23.
⁸⁰ Там само. — Арк. 26–28.
⁸¹ Там само. — Арк. 11–12.
⁸² Там само. — Арк. 84.
⁸³ Там само. — Арк. 40.
⁸⁴ Там само. — Ф.-Р.663. — Оп. 2. — Спр. 626. — Арк. 91.
⁸⁵ Там само. — Ф.-Р.460. — Оп. 2. — Спр. 26. — Арк. 79.
⁸⁶ Там само.
⁸⁷ Там само. — Арк. 80.
⁸⁸ Там само. — Арк. 83.
⁸⁹ Там само. — Арк. 90.
⁹⁰ Там само. — Ф.-П. 150. — Оп. 1. — Спр. 167. — Арк. 42–46.
⁹¹ Там само. — Арк. 46.
⁹² *Первомайский А.И.* Борьба за единство рядов крымской партийной организации в период строительства социализма // Борьба большевиков за упрочение советской власти, восстановление и развитие народного хозяйства Крыма. — Симферополь, 1958. — С. 288.
⁹³ ДААРК. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 459. — Арк. 143–147.

Национально-культурное строительство 1920-х гг. в Крыму

В статье рассматриваются пути разрешения большевизским правительством вопросов национально-культурного строительства в Крыму в 20-е годы. Особенное внимание уделено освещению этапов борьбы между членами крымского обкома за укрепления собственной личной власти.

Ключевые слова: большевики и их политика на полуострове, Крымский областной комитет, борьба за власть, Крымская АССР, Милли-Фирка, татаризация.

National and cultural building in 1920th in Crimea

The article shows how Bolshevik's government solved the problems of national and cultural building in 1920th in Crimea. Major attention paid to the struggle for consolidation of personal power between members of Crimean regional committee.

Keywords: Bolshevik's and their policy on peninsula, Crimean regional committee, struggle for power, Crimean Autonomous Soviet Socialistic Republic, Milli-Fika, tatarization.